

чилик таомилларига кўра қишлоқ масжиди имомларини меҳмондорчиликка чақириб, қўй сўйиб сийлайди... Мулла Обид бош бўлган колхозда қулоқларни рўйхатга олиш, уларни «синф сифатида тугатиш», сургун қилиш ишлари хийла силлиқ, тинч йўл билан ҳал этилади; қизиққон ёшларнинг Худони, динни инкор қилиб, бошқаларни ҳам худосизликка чақириши Мулла Обидга ёқмайди, соғлом ниятли билимдон руҳонийлардан жамоа манфаати йўлида фойдаланиш йўлларини излайди, одамларнинг диний туйғуларига эҳтиром, одоб билан муносабатда бўлади. Ибратли бир мисол. Берди татар қишлоқдаги намоз ўқилмай бўшаб қолган Катта масжидни клубга айлантиришни таклиф қилганида Обид бунга асло қўшилмайди. У бу хусусда ғоят мулоҳазакорлик билан шундай дейди: «Бино-ку, албатта керак! ...Лекин Катта масжидни клубга олиш менга ёқмайди. Балки сиз: бу ўзи диндор, масжидни олишга Худодан кўрқади, дерсиз. Ундай эмас... Менинг масжидни клубга олиш тўғрисида қаршилигим бошқа тўғридан... Мени бир ёққа қўя турунг, сиз қишлоқ халқини назарга олинг. Бу халқ сиз билан менингча ўйлаб, масалага «масжидда намоз ўқувчи йўқ» деб қарамайди, тўғридан-тўғри «динни бузадилар, шариатга раҳна соладилар» деб билади» («Обид кетмон», Б.187–188). У ёғини суриштирсангиз, ёзувчи севимли қаҳрамонини асло идеаллаштирмайди, уни бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан ўқувчига тақдим этади. Мулла Обиднинг тақдири, колхозга келгунга қадар ўтган кечмиши анча мураккаб, ўзига хос. Бир томондан, у инқилобдан бурунги тузум адолатсизликларини татиған, мардикорликка ёлланиб, Германия frontiда бир ўлимдан қолган, кар-гаранг бўлиб қайтган; иккинчи томондан, инқилобдан кейин анча вақт шўролар ҳокимиятига бетараф қараб келган, сўнг косибчилик ҳунари касодга учраб, рўзғор тебратолмай қолган кезлари унда ҳукуматга қарши бир кек пайдо бўлган, жамиятдан, жамоат ишларидан ўзини четга олган — ёзувчи қаҳрамоннинг шу сингари «қовушмаган феъллари» ҳақида ҳам яширмай дангал гапиради.

Мулла Обид А.Қодирийнинг ўтмиш ҳақидаги романлари қаҳрамонлари каби саводли, китоб кўрган, билимдон одам. Унинг меҳнаткашлигига ишора бўлган «кетмон» лақаби билан баробар «Мулла» лақабини олиши шундан. У Худога ишонади, ҳатто колхозга бош бўлган кезларда ҳам беш вақт на-

Умарали НОРМАТОВ,
Ўзбекистон Республикаси
Фан арбоби,
филология фанлари
доктори, профессор

мозни тарк этмайди. Бироқ Мулла Обид — тор мутаассиб кишилар тоифасидан эмас. У исломнинг илғор, халқчил, гуманистик ақидаларига амал қилади. У ҳеч қачон одам боласига ёмонликни раво кўрмайди. Унинг пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб яшашдан иборат ақидаси нақшбандийлик тариқатига бориб туташади.

«Обид кетмон»да узоқ йиллар бошқа

асарларда деярли учрамайдиган ғайриоддий лавҳаларга дуч келамиз. Чунончи, Мулла Обидни раисликка кўтариш пайти «колхозга раис бўладиган киши намозхон бўлса ҳам майлими, бунга ҳукуматларимиз нима дер эканлар» деган масала кўтарилади. Шунда масъул партия ходими: «Намоз ўқиш... кишининг хусусий иши, биров кўпчиликнинг ишига ва ҳукуматнинг сиёсатига зарба бериш учун намоз ўқир экан, албатта, ҳукумат бунга йўл қўёлмайди. Аммо, ҳар икки томонга зарарсиз равишда биров намоз ўқир экан, бунга ҳукумат ҳеч нарса демайди... Обид кетмоннинг ўқиган намози унинг колхозга раис бўлишига моне бўлмайди» дея жавоб қилади. («Обид кетмон». Б.152) Бугина эмас, шундай саволни берган киши «синфий душманга сотилган одам», бу — қип-қизил фитначи, демагогнинг иши, деган қатъий хулосага келади... Шунга қарамай, Мулла Обид бир оғиздан раисликка сайланади.

Ўйлаб қоласан киши, «жанговар атеизм» жунбушга келган ўша йилларда ҳақиқатан ҳам ҳаётда шундай бўлганмикин? Ёки бу шунчаки ёзувчининг орзуси, янги, эркин демократик деҳқон ҳўжалиги

ҳақида адиб тасаввуридаги моделнинг бир хусусиятимиди?! Мабодо ўша кезлари шу хил сиёсат ўтказилган бўлганда адабий танқид қиссадаги дин ва диндорлар билан алоқадор ўринларга бу қадар хуруж қилармиди?! Агар Қодирий талқинидаги динга, диндорларга оқилона сиёсат ўша кезлардаёқ изчиллик билан ўтказилганида, тантана қилганида жамият қанчадан-қанча беҳуда ғалвалардан,

фожиалардан халос бўлмасмиди! Худди шу масала билан боғлиқ асарда яна бир характерли лавҳа бор. Берди татар Обидни фирқага тортишга тарғиб этади, ҳар жиҳатдан у фирқа аъзолигига муносиблигини айтади.

Обид ўйланиб қолади. Улар орасида шундай савол-жавоб бўлиб ўтади:

— Фирқага кириш... менга тўғри келмас...

— Нега келмас?

— Мен... Худога ишонаман.

Татар Мулла Обиднинг юзига тўғри қараб бош қашинади...

— Фирқанинг бошқа йўллариға қаршилигинг йўқми?

— Йўқ. Мен фақат Худога...

Татар бир оз ўйланиб ўтиради...

— Хайр, бу масала очик қолиб турсин...» («Обид кетмон». Б.186–187)

Салкам олтмиш йилдирки, бу масала очик қолиб келди.

Обиднинг динга муносабати масаласи каби асардаги руҳоний шахслар — Хатиб домла билан Мулла Муҳсин образларининг бадиий талқини ҳам эътиборга сазовордир. Руҳоний зоти бўлса, фақат ё салбий ёки ҳажвий қаҳрамон сифатида нуқул қоралаш, фош этиш одат тусини олган 30–йиллар шароитида «Обид кетмон»да Қодирий тутган йўл кутилмаган фавқуллодда ҳол, катта ижодий жасорат эди. Ёзувчи қув, таъмагир Хатиб домлани ҳам, унинг зидди бўлмиш гўл, соддадил,

аммо ҳалол одам Мулла Муҳсинни ҳам синфий, мафкуравий душман деб эмас, холис туриб инсон сифатида – ҳаётда қандай бўлса шундайича, мураккаблиги, айрим фазилатлари (хусусан, Мулла Муҳсин образида) ва инсоний ожизликлари билан бор ҳолича тирик одам сифатида гавдалантиради. Мана шу холис йўл ҳақиқатни эмас, синфий-мафкуравий мақсадларни бош мезон-дастак қилиб олган ўша давр танқидчилигига маъқул тушмайди. Замона танқидчилари назарида дин фақат оғу, диндор одам борки – барчаси реакцион, синфий душман, уларда ижобий фазилатлар, умуман, улар орасида яхши, ҳалол одамлар бўлиши мумкин эмас. Шунга кўра руҳонийларни «яхши» ва «ёмон»га ажратиш жиддий хато... Шундай қилиб, улар «жаҳолат»га, «мутаассиблик»ка қарши курашаман деб беихтиёр ўзлари жоҳил, мутаассиб кимса ҳолига тушиб қоладилар; ҳаётда, 30-йиллар шароитида Хатиб домла билан баробар Мулла Муҳсин типидagi шахслар ҳам борлиги, улар «асил ҳаёт»нинг ўзидан, ўзбек турмушидан олинганлигини ўжарлик, мутаассиблик, бундан ҳам ёмони сиёсий демагоглик билан инкор этишга уринадилар. Юқорида тилга олинган 1937 йилда «Қизил Ўзбекистон»да чиққан тақризда: «Абдулла Қодирий одамларни синфий гуруҳларга эмас, балки «яхши» ва «ёмон» деган «гуруҳлар»га бўлади. Шунинг учун ҳам у «Обид кетмон»да диннинг моҳиятини очиб бериш ўрнига, руҳонийларни «яхши» (Муҳсин домла каби) ва «ёмон» (Хатиб шалҳак каби) руҳоний тарзида кўрсатиш билан ўзини катта иш қилгандек ҳис этади. Ваҳоланки, бу динни фош қилиш эмас, балки динга ва руҳонийларга ёрдам қилишдир», – дейилади. Тақриз муаллифлари, айниқса, Мулла Муҳсиннинг «ижобий тип» қилиб кўрсатилиши, яъни унинг ислом динини тўғри англаши, беш вақт намозни ҳам қўймаслиги, бошқаларга ҳам зарар бермаслиги, динни ўз шахси учун ишлатмаслиги сингари хислатлари тасвирига тоқат қилолмайдилар. Демак, бу образ бундай

табиий хусусиятлардан халос этилиши лозим... Мабодо шундай қилинганда бу шахсдан нима қолиши, умуман, тирик одам, ҳаётий, ҳаққоний образ сифатида барбод бўлиши уларнинг ҳаёлига ҳам келмайди. Аслида улар учун реалистик адабиётнинг жон-тани бўлмиш – образнинг ҳаққонийлиги, ҳаётийлиги, самимийлиги – бир пул, уларга ҳаётий образ эмас, фақат синфий мафкурага хизмат қиладиган, бу ўринда эса динни, синфий душманни фош этишга ярайдиган қўғирчоқ керак, холос.

Ойбек «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқотида ёзувчи – санъаткор сифатида «Обид кетмон»даги Хатиб домла ва Мулла Муҳсин образларининг ҳаётий, ҳаққонийлигига тан бериб, мамнуният билан ёзади: «Домлаларнинг образини чизишда ёзувчи – санъаткор. Домлаларнинг юриш-туриши, сўзлари, фикр юритиши, халқни алдаш ва ҳоказо бутун сифатлари ўқувчининг кўз олдида жонланади. Асарда домлаларни ёзувчи етакламайди, улар ўзлари домлаларча юрадилар. Уларнинг оғзига ёзувчи ўз сўзларини тикмайди, улар ўзларича сўзлайдилар... Қишлоқ домлалари ҳақидаги боблар юмор ва сатира билан тўла, жонли, реал картиналардан иборат» (Ойбек. Асарлар. Ўн томлик. 9–жилд. Б.305).

Ойбекдай санъаткор ўша давр ҳукмрон мафкураси исканжасида юқоридаги гапларига зид бориб «ёзувчи «қиттак» ўнгга бурилиш» ясаганлигини, домла Шалҳакни очкўз Хатиб домлага зид қаҳрамон қилмоқчи бўлганлигини танқид қилишга тушади. Домла Шалҳакнинг соддадил, гўл, «кирсиз мусулмон» сифатида берилишига, ҳийлакор, олғир эмас, ҳатто оғзидаги ошни ҳам олдириб қўядиган, тузоғига тушган овни ҳам эплаб ололмайдиган, динни, шариатни тўғри англайдиган, тўғри татбиқ қиладиган одам тариқасида талқин этилишига қарши чиқиб, бу образнинг ҳаётийлиги, табиийлиги хусусидаги бояги юксак баҳосини бутунлай инкор этади. Ойбекни бунга мажбур этган нарсаси охирида аён бўлади. У ҳам юқоридаги

тақриз муаллифлари каби диндорлар образидан охир-оқибат синфий-мафкуравий мақсадларни талаб этади; бу образларда адиб «диннинг аҳамиятини, унинг эксплуататор характерини очишга», Мулла Муҳсин образида «диннинг моҳиятини фош этишга уринмаган»лигини айтади. (Ойбек, юқоридаги асар, ўша бет.)

Синфий-мафкуравий муносабат ваҳшат солиб турган 30–йиллар шароитида «Обид кетмон»да холис туриб битилган талай бетакдор ҳаққоний, ҳаётий образларнинг, жумладан, Хатиб домла ва Мулла Муҳсиндек жонли типларнинг яратилиши чиндан ҳам жиддий жасоратдир.

Яна бир муҳим савол. Нега сиёсий етук, ташаббускор фаоллар, қашшоқ батрақлар вакили қилиб, айти Обид кетмон, ҳа, Худога ишонадиган, руҳонийларга хайрихоҳ, таржимаи ҳолида «доғ»лари бор, бир вақтлар кўнглида кек сақлаган, яқка хўжаликни хуш кўриб, колхоз ҳаракатига бошда унча хайрихоҳ бўлмаган ижтимоий пассив одам раисликка сайланди. Гап шундаки, Обид, аввало, мулла, китоб кўрган, билимдон, қолаверса, чин меҳнаткаш, ишнинг кўзини биладиган, тадбиркор, мустақил одам. У бир қарашда содда, дағал бўлиб туюлган табиати ва шу соддалик, дағаллик замирида ётган фавқуллоҳда теран ақл-идроқи, тадбиркорлиги билан ҳаммадан ажралиб туради. У хўжаликни сохта фаоллик, гапдонлик, сиёсатбозлик билан эмас, балки халқнинг бой деҳқончилик тажрибаси, иқтисодий сабоқ, ҳисоб-китоб асосида бошқаради. Фақат Обид эмас, унинг яқин фаоллари – маслакдошлари ҳам деҳқончилик бобида билимдон кишилар. Суғоришга оид бир баҳсда оддий деҳқон рус агрономининг хато қарашига қарши чиқади, ўзининг ҳақлигига уни ишонтира олади; ўша деҳқонлар немисларнинг ерни гўн шираси орқали ўғитлаш усулининг афзал томонларини ҳам, кам-кўстларини ҳам ажрата биладилар...

Адиб танқидчилар тасаввуридаги «типик» раҳбар ходим – «фаол» раис образини эмас (бунақа фаол раҳбар ходим-

лар образи адабиётда кўп яратилган), айти улар назарида «қолоқ», «схема» бўлиб кўринган раҳбар образини яратган экан, бунда чуқур маъно бор. Ёзувчи эътиқодича, «сиёсий ҳушёр», «синфий» томондан мақбул, чаққон, гапдон кимсалар эмас, айти Обид типига библимдон, ишбилармон, холис, вазмин мулоҳазакор одамлар жамоа хўжалигини чинакамига оқилона бошқариши мумкин. Ёзувчи Обидга синфий томондан эмас, меҳнаткаш халқ, деҳқон аҳли манфаати нуқтаи назаридан келиб чиқиб баҳо беради, Обидни қишлоқ кишилари назарида унинг зидди бўлган, «партия ва шўро аъзоси», аммо фақат гапни, булбулдек сайрашни биладиган, меҳнатдан, хўжалик юритиш илмидан йироқ, бу борада деҳқонларга маъқул фикр айтолмайдиган кимсаларга қарама-қарши қўяди.

Мулла Обид типига истеъдодли, ишбилармон, тадбиркор шахслар – халқнинг миллий бойлиги. Ҳаёт йўлидаги, табиатидаги барча зиддиятли жиҳатларига қарамай, қишлоқ аҳли яқдиллик билан Мулла Обидни ўзларига бошлиқ қилиб сайлаган эканлар, бу тасодифий эмас. Асл деҳқон учун шундай раҳнамо керак, меҳнаткашлар назарида Обиднинг «қовушмаган феъллари», «синфий чекланган»лиги катта айб саналмайди. Афсуски, ҳаётда акс ҳол устун келди, шахсга синфий-идеологик талаблар асосида ёндашиш устивор бўлган кезлари Мулла Обид типига халқнинг миллий бойлиги саналган истеъдодли одамлар раҳбарликка йўлатилмади, йўлатилганлари ҳам мафкуравий «чекланганлиги», «хатоси», ўтмишдаги «гуноҳ»лари, диний эътиқоди учун ишдан четлатилди, қатағон қилинди, гумроҳ танқидчилар эса уларни адабий асар қаҳрамони бўлишга нолойиқ санадилар. Бундан халқ, жамият, қолаверса, адабиёт қанчалар ютқазгани тарихдан маълум! Ёзувчи мана шу хатарни кўрган, билгани ҳолда ўз асарида Мулла Обид намунаси орқали гўё тарихнинг шафқатсиз оқимида терс бориб, хато сиёсат тазйиқиға тушиб қолган гумроҳ бандаларга

сабоқ бермоқчи бўлгандай туюлади.

Қиссада колхоз йўлига кирган меҳнаткаш деҳқоннинг умумий кайфияти — улардаги жамоа ҳўжалигининг истиқболи, бахтли, фаровон турмуш ҳақидаги тарғиботларига болаларча умид-ишончдан туғилган чексиз ғайрат-шижоат, саратон қуёши остидаги дўзах азобига тенг меҳнатни роҳат-фароғат билиб, ўзларини қуёш билан курашга чоғлашлари, қўлга киритилган озгина омадни катта бахт санаб зўр тантана қилишлари, ютуқлардан сўз очган нотиқнинг ҳар бир гапига олқиш ёғдиришлари — барчаси ажиб бир нозик киноя билан қаламга олинган.

Қизиғи шундаки, колхоз ҳаёти, меҳнат-шижоати, дабдабаю асасалар тасвири орасида гоҳо бир дақиқагина деҳқонларнинг ночор, аянчли аҳвол ҳолати — орзу-умид қанотидаги парвоз билан реал турмуш орасидаги. зиддият ярқ этиб кўзга ташланиб қолади. Мана, одамлар байрам кунида ҳам дам олмай балчиққа қоришиб, тинка-мадори қуриб, курсоқлари яланиб меҳнат қилаётирлар. Шунда кўкдан улар учун байрам муждаси ёғилади, самолётдан байрам варақалари тарқатилади, уларда, жумладан, «Биз коллектив ҳўжалик орқали фақирликдан қутиламиз» деган сўзлар ёзилган. Зовурда ишлаётган соддадил деҳқонлар бу «умидбахш» сўзлардан қувониб, бу ваъдаларга учиб «гўё бахт талашаётгандек «яшасин» деб қичқирадилар, зовурда чапак, олқиш, яшасин товушлари янграйди... («Обид кетмон». Б.170)

Ҳар қандай ғайрат, меҳнат шижоатининг ҳам чегараси бор. Қарангки, колхоз ҳаракатининг илк босқичидаёқ бошланган зўр меҳнат шижоати моддий муҳтожлик туфайли секин-аста сўна бошлаган. Энди меҳнатни уюштиришнинг бошқа чора-тадбирлари кўрилади — қаттиқ меҳнат интизомини ўрнатиш, зўравонликка ўтилади. Қолхозчиларнинг бояги арзи дод-

ларига идоранинг жавоби шундай: «Идора уларга изн беролмайди, чунки изн бериш — колхоз ишини ост-уст қилиш деган сўз. Бундан ташқари, ўн кишига изн берилса, эртага йигирма кишининг руҳсат сўраши турган гап. Шу билан бирга, гарчи баъзиларининг узри бир баҳонадан иборат бўлса ҳам, баҳарҳол уларни сукут қилдириш учун тадбирлар лозим бўладир...» («Обид кетмон». Б.177).

Дастлаб келтирилган колхозчиларнинг моддий аҳволига оид лавҳа колхоз ҳаракатининг биринчи йилига тегишли. Орадан тўрт йил ўтиб, колхоз қурилиши «дев қадамлар билан илгариланган», тўрт йиллик ғалабани нишонлашга бағишланган катта тантана арафасидаги умри бетиним меҳнатда ўтаётган деҳқонларнинг ҳол-аҳволи ҳақида йўл-йўлакай муаллиф мана буларни ёзади: «Аъзолар ёз ўтиб кийим-кечакка, кўрпа-ёстиққа қарай олмаганлар. Барчанинг ятак-иштонини, тўн ва чолвори лавак-лавак бўлган, этиклардан пайтава осилиб юрийди. Аксар дўппилар тепчигидан қирқилиб, пил-

таси кўриниб туради...» («Обид кетмон». Б.245)

XX асрнинг 30–йиллари шароитида колхоз ҳаракати ҳақида бор ҳақиқатни айтиш, диний туйғуларга, эътиқодга эҳтиромни ифодалаш катта шижоат эди. «Обид кетмон» ҳақиқати ўша мураккаб йиллар ҳақидаги бугунги давр тафаккурига ҳар жиҳатдан мос тушиши кишини ҳайратга солади, ўз давридан бир неча ўн йиллар илгарилаб кетган донишманд, ҳақгўй, юксак исломий эътиқод соҳиби бўлган буюк адибимизга нисбатан ҳурмат-эътиборимизни яна бир қарра оширади.